

*Internationaal Socialistisch Congres te Frankfurt, 1951
(Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam)*

De Verklaring van Frankfurt. Orgelpunt van de heroprichting van de Socialistische Internationale (juni-juli 1951)

Peter van Kemseke, assistent departement Geschiedenis KULeuven

In november 1999 vond in Parijs het 21e Congres van de Socialistische Internationale plaats. De unaniem goedgekeurde slotverklaring - een ambitieus programma dat het socialisme, of beter de sociaal-democratie, heelhuids het nieuwe millennium moest binnenleiden - kon de interne tegenstellingen slechts camoufleren door recht te doen aan eenieders standpunten. Vooral tussen het Britse socialisme van Tony 'Third Way' Blair en het Franse socialisme van Jospin bleek het water tijdens en in de marge van het congres wel eens te diep. Dergelijke tegenstellingen zijn op transnationaal niveau echter geenszins nieuw. Het volstaat om terug te kijken op het Congres van Frankfurt van juni 1951 - waar precies vijftig jaar geleden de Socialistische Internationale opnieuw tot leven werd gewekt - om het wat hybride karakter van de socialistische ideologie terug te vinden. In Frankfurt werd getracht die ideologie vast te leggen. Ook toen liep er een breuklijn tussen het 'moderne' Britse en Scandinavische socialisme en het continentaal-Franse socialisme dat ervan verdacht werd "dogma's uit een ander tijdperk" te verdedigen. Een discussie over de baard van Marx...

In november 1999 kwam een duizendtal vertegenwoordigers van honderdnegenendertig socialistische en sociaal-democratische partijen in Parijs bijeen om de nu driejaarlijkse hoogmis van de mondiale sociaal-democratie, het Congres van de Socialistische Internationale, te celebreren. De Internationale boog zich, zoals gebruikelijk, over een zeer ruim en actueel probleem. Niets minder dan 'de globalisering van de economie' stond in de Franse hoofdstad op de agenda. De discussies over dit letterlijk wereldomspannend thema legden - hoeft het te verwonderen - grote verschillen bloot tussen de deelnemers. Een socialist uit Subsahara Afrika heeft allicht andere ervaringen met de

'global village' dan geestesgenoten uit Scandinavië. Toch wezen 'politieke waarnemers', met de blik strak op Europa gericht, voornamelijk op de tegenstelling tussen het vernieuwende Britse socialisme van Tony 'Third Way' Blair en het oude, wat nostalgische socialisme van gastheer Lionel Jospin. Veel politiek observatievermogen was er overigens niet nodig om tot een dergelijke vaststelling te komen. De gewezen Franse minister van Cultuur Jack Lang en huidig premier Jospin riepen tijdens en in de marge van het congres herhaaldelijk op tot meer durf om greep te krijgen op de markt, en congresvoorzitter Pierre Mauroy bestempelde de 'Third Way' als te Brits om navolging te krijgen op het continent. Tony Blair van zijn kant, die tot voor kort zelfs met het idee speelde een centrum-linkse Internationale in het leven te roepen, verdedigde zijn geestekind met flegma en hekelde de *"voorbijgestreefde dogma's uit een ander tijdperk"*⁽¹⁾. Maar naar goede gewoonte slaagden de deelnemers er ook deze keer in om unaniem een document goedgekeurd te krijgen - de zogenaamde Verklaring van Parijs - dat een *"globaal platform ten aanzien van de uitdagingen van de nieuwe periode"* moest zijn⁽²⁾.

Anderhalf jaar na het Congres van Parijs maakt de Socialistische Internationale zich op om haar vijftigste verjaardag te vieren. Op 1 juli 2001 is het immers precies vijftig jaar geleden dat vertegenwoordigers van socialistische partijen in Frankfurt bijeenkwamen om, op de tonen van de arbeidershymne van Pierre Degeyter, de Socialistische Internationale formeel herop te richten. Het Congres van Parijs doet onwillekeurig denken aan dat van Frankfurt, ook al vond dat laatste dan plaats in *"een ander tijdperk"*. De onderlinge verschillen tussen de deelnemers waren toen niet zoveel kleiner dan nu het geval is, en ook toen liep er een breuklijn tussen de Franse socialistische partij SFIO en de Britse Labourpartij (BLP). Ook toen slaagde men erin een gezamenlijke tekst - de Verklaring van Frankfurt - goedgekeurd te krijgen: even ambitieus en voluntaristisch, met soortgelijke retorische - sommigen zouden zeggen bombastische - kwaliteiten, en een even goede doorslag van het sociaal-democratische denken als de verklaring van Parijs. Ook het thema verschilde eigenlijk niet zo heel veel, al kon toen, in een tijdperk vóór het einde van de Grote Verhalen, misschien duidelijker dan nu gezegd worden wat de bedoeling van de verklaring was: het codificeren van de sociaal-democratische ideologie. Een terugblik.

Van Londen naar Frankfurt in vogelvlucht

Toen op 3 april 1940 het bureau van de Socialistische Arbeidersinternationale (SAI) in Brussel bijeenkwam, was de oorlogsdreiging ook voor West-Europa al heel dichtbij. Ruim een maand later werd België onder de voet gelopen. Het secretariaat van de SAI in Brussel werd kort daarna geplunderd door de nazi's⁽³⁾. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de Arbeidersinternationale die in 1923 was opgericht om de roemrijke traditie van de Eerste Internationale (1864-1876) en de Tweede Internationale (1889-1914) voort te zetten.

Op de vlucht voor het oorlogsgeweld, namen verschillende socialisten de wijk naar Zweden, Zwitserland of de Verenigde Staten. Toch was het vooral Groot-Brittannië dat een verzamelaarsplaats werd voor Europese sociaal-democraten in ballingschap. Londen werd daardoor het centrum van de sociaal-democratie bij uitstek. De BLP, die de oorlog doorbracht in een coalitieregering onder leiding van Churchill, werd haar natuurlijke leider. Veel socialisten zagen in de BLP de enige hoop voor een naoorlogse heropleving van het socialisme in Europa. Het werd echter al gauw duidelijk dat zolang de oorlog duurde Labour maar weinig heil zag in de voortzetting van de Internationale. Verder dan het instellen van een select adviescomité samengesteld uit vertegenwoordigers van de BLP en van de *"arbeiderspartijen van de landen bezet door de vijand"* wilde de BLP niet gaan. Pogingen om de Internationale herop te richten, werden vakkundig de kop ingedrukt. Pas zodra duidelijk werd dat de definitieve overwinning op de asmogendheden nog slechts een kwestie van tijd was, leken de Britten bereid hun leidende rol in de Europese sociaal-democratie ernstig te nemen. In december 1944 nodigde de BLP voor het eerst vertegenwoordigers van de socialistische partijen van Frankrijk, Nederland, België, Italië, Zweden en Zwitserland uit op haar jaarlijkse congres. Drie maanden later, in maart 1945, bevestigde de BLP haar leiderspositie door de Europese socialistische partijen uit te nodigen op een internationale conferentie in Transport House in Londen, een modern kantoorgebouw dat de partij deelde met het TUC en de Transport and General Workers Union⁽⁴⁾. Nadien volgden er regelmatig congressen, eerst nog op Britse bodem (in Clacton-on-Sea en Bournemouth in 1946), nadien ook op het continent (Zürich 1947, Antwerpen 1947, Wenen 1948, Baarn 1949 en Kopenhagen 1950). Telkens kwam de vraag om de ter ziele gegane Internationale opnieuw op te richten ter sprake, doorgaans op aandringen van Franse en Belgische socialisten. Telkens remde de terughoudendheid van de BLP en de Scandinavische partijen - én tot het voorjaar van 1948 ook de aanwezigheid van Oost-Europese socialisten - de snelle uitbouw van een krachtadige organisatie af. Vijf jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog stond men met andere woorden nog nergens.

Britten (en Scandinaviërs) dachten goede argumenten te hebben voor hun aarzelende houding. Een van de redenen was dat de Britse socialisten na hun historische verkiezingsoverwinning van juli 1945 in de regering zetelden en in eigen land de handen volledig vrij wilden hebben. Het streven van de BLP om uit te groeien tot een zeer brede massapartij die regeringsverantwoordelijkheid aankon, zette de BLP aan tot een zeker wantrouwen tegenover zusterpartijen die een ander type van socialisme aanhingen dan het Britse. De partij zag onder meer de marxistische, radicale en wereldvreemde retoriek van sommige 'latijnse' partijen als bijzonder hinderlijk en gênant⁽⁵⁾. De BLP was pas bereid haar fiat te geven aan de heroprichting van de Internationale als de ideologische koers ervan aan haar wensen voldeed. De heroprichting van de Socialistische Internationale was met andere woorden onlosmakelijk verbonden met de zoektocht van de socialisten naar een gemeenschappelijk ideologisch programma. Een dergelijk programma vond de sociaal-democratie in Frankfurt.

***De sociaal-democratische zoektocht naar een ideologische identiteit.
De Aims and Tasks of Democratic Socialism***

Hoewel de discussie over een naoorlogs ideologisch programma in sommige socialistische partijen al in volle bezettingstijd was ingezet, kwam ze pas goed op gang zodra de partijen hun naoorlogse werking hadden hernomen en hun identiteit trachtten neer te schrijven in een principeverklaring. Op transnationaal vlak lagen de standpunten van de diverse partijen echter zover uit elkaar dat elke poging tot het vastleggen van de doctrinaire beginselen reeds bij voorbaat tot mislukken gedoemd leek. Vooral tussen de West- en Noord-Europese partijen enerzijds en de Centraal- en Oost-Europese partijen anderzijds waren er opmerkelijke tegenstellingen. Het is bijgevolg geen toeval dat een eerste poging om een gemeenschappelijke doctrine te omschrijven pas ondernomen werd op het ogenblik dat de Centraal- en Oost-Europese partijen uit de Internationale werden gezet, in maart 1948, kort na de coup van Praag. De resoluties die nadien werden verspreid, hadden meer dan in de jaren ervoor een sterke anticommunistische inslag. Het waren pogingen om, voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog, tot een rudimentaire omschrijving van de term sociaal-democratie te komen die de partijen toeliet zich te onderscheiden van hun communistische rivalen. De resoluties zeiden echter vooral wat de sociaal-democratie *niet* was. Het debat over wat de sociaal-democratie dan wél inhield, moest op dat ogenblik nog beginnen.

Het instellen van een commissie die de ideologische beginselen van een toekomstige Internationale moest onderzoeken - in december 1949 - zorgde voor een versnelling van dat debat. Een klein jaar later, in oktober 1950, kwam de negenkoppige commissie voor het eerst bijeen. Haar taak bestond erin om de verschillende documenten en programma's die de partijen aan de commissieleden hadden bezorgd, en de diverse standpunten die tijdens het Congres van Kopenhagen in juni 1950 naar voren waren gebracht, te synthetiseren. Een redactiegroepje met Denis Healey (de internationale secretaris van de BLP), de Belg Victor Larock en de Oostenrijker Julius Braunthal verwerkte al deze standpunten en commentaren tot een tekst waarop de verschillende partijen konden reageren. Na verloop van tijd zou Braunthal een grotere rol gaan spelen in de uiteindelijke redactie van de tekst. Deze omslachtige procedure, die de fundamenteel democratische werking van de nog op te richten Internationale moest illustreren, werd nog enkele malen herhaald tot er uiteindelijk op het Congres van Frankfurt in juli 1951 een document uit de bus kwam dat alle partijen, met minder of meer enthousiasme, konden onderschrijven. Deze slotverklaring, de zogenaamde *Aims and Tasks of Democratic Socialism* werd zowat het ideologische manifest dat als fundament zou dienen waarop de Internationale kon worden heropgebouwd. Het document geeft een goed beeld van waar de sociaal-democratie toen voor stond, of tenminste hoe de West-Europese sociaal-democraten zichzelf zagen.

Het fervente anticommunisme dat vanaf 1948 steeds nadrukkelijker als bindmiddel tussen de sociaal-democratische en socialistische partijen naar voren werd geschoven, was ook in de *Aims and Tasks* sterk aanwezig. In een viertal paragrafen werd het communisme veroordeeld als een 'vervorming' ('distortion') van de socialistische traditie, als een instrument van een nieuw imperialisme. De dualiteit 'totalitarisme – democratie' van vroegere resoluties bleef ongewijzigd behouden en de identificatie van socialisme en democratie was ook nu weer aanwezig⁽⁶⁾. In tegenstelling tot de resoluties van de voorgaande jaren werd er in de aanloop naar Frankfurt uitdrukkelijk gekozen voor een positieve, weinig polemische tekst met een 'boventijdelijker' karakter. In de loop van de opeenvolgende tekstwijzigingen werden bijgevolg de scherpste kantjes van de ontwerp-tekst afgevlind, tot groot ongenoegen van Adam Ciolkotz die als vertegenwoordiger van de Centraal- en Oost-Europese ballingen in de commissie zat⁽⁷⁾. Hun rol was tegen dan echter nog van weinig betekenis. Mede daarom wellicht had de Verklaring van Frankfurt al bij al een relatief evenwichtig karakter, al waren voor de goede verstaander de verwijzingen naar het sovjetcommunisme vrij duidelijk.

Het anticommunisme van de sociaal-democraten en hun verknochtheid aan de democratie waren twee elementen waarover grote eensgezindheid bestond. Over alles wat daarbuiten viel, liepen de meningen echter ver uiteen. De Verklaring van Frankfurt was bijgevolg een compromistekst die tegemoet wilde komen aan de heterogeniteit van het overwegend West-Europese socialisme. Dat blijkt zeer duidelijk uit de preambule, meer bepaald uit de eerste paragraaf ervan:

"From the nineteenth century onwards, capitalism has developed immense productive forces. It has done so at the cost of excluding the great majority of citizens from influence over production. It put the rights of ownership before the rights of man. It created a new class of wage-earners without property or social rights. It sharpened the struggle between the classes. Although the world contains resources which could be made to provide a decent life for everyone, capitalism has been incapable of satisfying the elementary needs of the world's population. It proved unable to function without devastating crises and mass unemployment. It produced social insecurity and glaring contrasts between rich and poor. It resorted to imperialist expansion and colonial exploitation, thus making conflicts between nations and races more bitter. In some countries powerful capitalist groups helped the barbarism of the past to raise its head again in the form of Fascism and Nazism" (Preamb. 1).

Met een dergelijke aanhef schreef de Verklaring van Frankfurt zich naar vorm in in een traditie van verklaringen die, zoals het Erfurt-programma van de SPD van 1891, begonnen met een marxistisch geïnspireerde analyse van het kapitalistische systeem. De allereerste zin van de uiteindelijke versie van de programmaverklaring beoordeelde het kapitalisme echter niet volledig negatief, maar was daarentegen bijzonder genuanceerd⁽⁸⁾. De tekst deed geen algemene uitspraken over het kapitalisme, maar verwees naar een welbepaald kapitalisme dat intussen geëvolueerd was. Er werd met andere woorden een duidelijk onderscheid gemaakt tussen enerzijds het kapitalistische systeem anno 1951 (met een gemengde economie) en anderzijds de "ongecontroleerde competitieve economie van het negentiende-eeuwse liberale laissez faire kapitalisme". Volgens de Zweden

Die Internationale wird die Menschheit sein
The International unites the human race
Et L'Internationale sera le genre humain

*Internationaal Socialistisch Congres te Frankfurt, 1951 vlnr. Braunthal, Ollenhauer en Phillips
(Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam)*

waren de negatieve kenmerken die in de preambule werden opgesomd kenmerkend voor deze laatste vorm van kapitalisme. In de definitieve versie werd dat strikte onderscheid minder expliciet gesteld: *"In many countries uncontrolled capitalism is giving place to an economy in which state intervention and collective ownership limit the scope of private capitalism"* (Preamb. 5). Maar de onderliggende gedachte dat het kapitalisme in de loop der jaren in socialistische zin geëvolueerd was, dit wil zeggen dat socialistische elementen in het kapitalisme geïntroduceerd waren, was ontegensprekelijk aanwezig.

Dat is geen onbelangrijke vaststelling. Vóór 1914 werden sociale hervormingen gezien als tijdelijke maatregelen om het leven van arbeiders onder het kapitalisme te verzachten en draaglijk te maken tot de wezenlijk andere socialistische maatschappij gerealiseerd zou zijn. Tegen 1945 werd echter vrij algemeen erkend dat socialistische elementen door het kapitalisme waren overgenomen, een standpunt dat Bernstein een halve eeuw eerder al had verdedigd. Het gevolg hiervan was dat de voorheen strikte scheiding tussen de 'bourgeoisdemocratie' en een socialistisch politiek systeem erodeerde. De bourgeoisdemocratie was minder of meer aanvaardbaar naargelang er minder of meer socialistische elementen in terug te vinden waren. De taak die socialisten als de hunne beschouwden, was niet langer onverzoebaar met de liberale democratie, integendeel, ze was er een voortzetting van. Het socialisme was de voltooiing van een proces dat eerst politieke rechten met zich had gebracht en nu toeliet, onder meer via het algemeen stemrecht, sociaal-economische rechten te realiseren. Deze gedachte kwam duidelijk tot uiting in de Zweedse bijdrage: *"In a determination to further the cause of freedom and give to men the chance of a better and richer life, bourgeois democracy has taken part in the work to abolish legal and political class privileges. In the same conviction Social Democracy will continue the work to abolish the economic ones"*⁽⁹⁾.

Voor meer orthodoxe marxisten als de Griekse socialisten was deze zogenaamde transformatie van het laissez fairekapitalisme niet veel meer dan het resultaat van *"the laws governing the evolution of capitalism, its tendency towards monopoly and its self-defence against the faults of its own functioning"*⁽¹⁰⁾. Het kapitalisme evolueerde volgens hen dus niet in socialistische zin, maar paste zich eenvoudigweg aan om te overleven. De taak van de socialisten bestond erin dit systeem omver te werpen en het te vervangen door *"a system in which the public interest takes precedence over the interests of private profit"* (II, 1). Even verder werd de doelstelling van het socialisme omschreven als *"to liberate the peoples from dependence on a minority which owns or controls the means of production"* en *"to put economic power in the hands of the people as a whole"* (II, 3).

Deze spanning tussen het socialisme als een einddoel op lange termijn en het socialisme als een continu proces van onmiddellijk te realiseren doelstellingen - en daarmee samenhangend de spanning tussen twee verschillende visies op de aard van (de evolutie van) het kapitalistische systeem - was een wezenlijk kenmerk van het socialisme. Het socialisme was in feite een bijzonder hybride ideologisch stelsel dat zeer uiteenlopende eisen en perspectieven in zich verenigde, gaande van het verbeteren van arbeidsomstandigheden tot het afschaffen van de kapitalistische staat. Deze tweeslachtigheid had

de ideologie van de Tweede Socialistische Internationale (1889-1914) gekenmerkt. Ze had ook het Erfurt-programma, uitgewerkt door Kautsky en Bernstein, gekenmerkt, een programma dat als doctrine van de meest invloedrijke socialistische partij voor de Eerste Wereldoorlog werd nagevolgd door een groot aantal andere partijen. Het verband tussen het socialisme als einddoel zoals dat werd gepropageerd in de ge vulgariseerde marxistische theorie van Kautsky en Bebel, en de socialistische hervormingen die Bernstein beschreef - in eigentijds taalgebruik: democratisering, uitbouw van de verzorgingsstaat, regularisering van de arbeidsmarkt - werd evenwel nauwelijks geëxpliciteerd of geproblematiseerd. Beide bleven naast elkaar bestaan in partijen die, net als de SPD, vaker een kautskyaanse revolutionaire retoriek en een uitgesproken reformistische praktijk met elkaar combineerden. De precieze mate waarin beide elementen voorkwamen, varieerde naar tijd en plaats. De radicalisering in de jaren onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog en vooral na de oktoberrevolutie van 1917 - die de marxistische theorie dat de revolutie nabij was leek te bevestigen - zette zich ook door in de socialistische partijen. In de jaren nadien kon de reformistische pijler zich weer versterken, vooral in die paar partijen die tijdens en na de wereldoorlog regeringsverantwoordelijkheid droegen. Maar ook dan bleef het uiteindelijke doel, het afschaffen van het niet te hervormen kapitalisme, behouden. De theorie vervulde immers de belangrijke functie een klassenbewustzijn te creëren. Pogingen om een van beide pijlers te laten vallen, zoals Bernstein had geprobeerd rond de eeuwwisseling, werden verworpen.

'Frankfurt' naar het model van het Brits-Scandinavische pragmatische socialisme

De ideologische constructie die in 1951 in Frankfurt werd goedgekeurd, had hetzelfde hybride karakter en was dus opnieuw een compromis tussen kautskyaans-marxistische theorie en reformistische praktijk. Veel meer dan tevoren echter lag het accent nu op praktische, realiseerbare hervormingen. Net zoals vroegere ideologische verklaringen was ook deze verklaring immers in grote mate gedetermineerd door de specifieke context waarin ze tot stand kwam: tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het proces van politieke legitimering van de sociaal-democratie - een proces dat tijdens en na de Eerste Wereldoorlog was begonnen - uiteindelijk voltooid. Tussen 1945 en 1951 zaten socialisten of sociaal-democraten in nagenoeg heel West-Europa in de regeringen van hun land, hetzij alleen, hetzij in een coalitie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vooral deze praktische ervaringen én de nationale identificatie die regeringsverantwoordelijkheid met zich meebracht, veeleer dan de soms wat wollige en dus weinig bruikbare theorie, in zeer grote mate de inhoud van de Verklaring van Frankfurt vorm gaven.

Vooraf de ervaringen van de Britse en de Scandinavische socialisten waren bepalend.

Het aanvaarden van het kapitalisme als context waarin het socialisme diende te opereren, was voornamelijk hun inbreng in het debat dat tot de formulering van de sociaal-democratische ideologie leidde.

De Zweedse 'Social-demokratiska Arbetarepartiet' (SAP) kon in 1932 voor het eerst, na deel te hebben uitgemaakt van een aantal coalitieregeringen, regeren met een meerderheid in het parlement. Haar beleid hield zoals in de andere Scandinavische landen geen grootschalige nationalisaties in, maar was prioritair gericht op het stimuleren van de economische groei en het uitwerken van een vorm van 'georganiseerd kapitalisme'⁽¹¹⁾. Voor de Zweden stond met andere woorden niet het afschaffen van het kapitalistische stelsel voorop, wel het reduceren en bijsturen van de excessen van het 'ongecontroleerde' kapitalisme. Officieel werd het marxisme, met onder meer de collectivisering van de productiemiddelen, (nog) niet opgegeven, maar referenties eraan werden wel vermeden⁽¹²⁾.

In tegenstelling tot de Zweedse sociaal-democraten, voerde de Britse Labourpartij onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog een politiek waarin een grote rol was weggelegd voor nationalisaties⁽¹³⁾. De Labourpartij had, na enkele minder goede ervaringen tijdens het interbellum, in 1945 een absolute machtspositie verworven in Groot-Brittannië. Geen enkele van de nationalisaties werd echter doorgevoerd met het oog op het afschaffen van het kapitalisme, al voedden deze maatregelen allicht bij heel wat militanten de illusie dat de vestiging van een socialistische maatschappij daardoor een stuk dichterbij kwam. In de praktijk was dat echter geenszins het geval. De nationalisaties die de BLP-regering tussen 1945 en 1951 doorvoerde, illustreren in de eerste plaats het praktisch-pragmatische karakter ervan. In verschillende gevallen steunden ook de Britse conservatieven deze maatregelen. Per slot van rekening had ook de privé-sector belang bij een modern, efficiënt en goedkoop transportsysteem en bij de goedkope levering van steenkool, gas en elektriciteit, sectoren die tussen 1946 en 1949 genationaliseerd werden. Enkel waar de privé-sector tekortschoot, waren nationalisaties een nuttig instrument. Waar de privé-sector wel efficiënt werkte, moest die behouden blijven. In de Verklaring van Frankfurt werd het niet met zoveel woorden gezegd - al hadden de Zweedse socialistische deze formulering wel degelijk voorgesteld - maar het was duidelijk de onderliggende gedachte. Dit was een grondige afwijking van het kautskyaanse pleidooi voor nationalisaties als een instrument dat leidde tot de overheveling van de productiemiddelen naar de staat en daardoor het einddoel van het socialisme dichterbij bracht. Enkel in de onmiddellijke naoorlogse jaren werden nationalisaties met deze doelstelling gepropageerd. De ervaring van de macht had er echter een andere betekenis aan gegeven. Deze betekenis werd bekrachtigd in enkele paragrafen van de Verklaring van Frankfurt, al werd het einddoel van 'public ownership' niet opgegeven.

Net als het nationaliseren van een aantal belangrijke economische sectoren, had ook het streven naar een planeconomie een overwegend praktische doelstelling. Tijdens het interbellum was planning een ruim verspreid instrument geweest onder sociaal-

democraten en de precare toestand tijdens de Tweede Wereldoorlog versterkte de populariteit ervan, zeker in Noord-Europa. Vanaf eind jaren '40 was het echter niet meer op de eerste plaats een instrument gericht op een structurele wijziging van de productieverhoudingen, al klonken in de Verklaring van Frankfurt soms nog enkele radicale geluiden door. Planning bleef wel een absolute noodzaak, zo heette het, om de concentratie van economische macht in de handen van enkelen onmogelijk te maken en de economie op die manier efficiënter te laten functioneren. Maar, zo werd er in twee verschillende paragrafen van Zweedse origine aan toegevoegd, ze moest gelimiteerd worden:

"Socialist planning does not mean that all economic decisions are placed in the hands of the Government or central authorities. Economic power should be decentralised wherever this is compatible with the aims of planning" (II,7).

"(...) production cannot be left to the play of economic liberalism but must be planned systematically for human needs. Such planning must respect the rights of individual personality. Socialism stands for freedom and planning in both national and international affairs" (Preamb. 12).

Het idee dat economische planning geen beteugeling kon inhouden van individuele vrijheden was een hoofdbekommernis geworden van de SAP na de Tweede Wereldoorlog. Het afstand nemen van al te beklemmende verwijzingen naar gelijkheid, wat kon doen denken aan een dogmatisch marxisme, leidde binnen de SAP tot een sterke nadruk op het liberale vrijheidsbegrip. Tegen eind jaren '40, toen de sociaal-democraten zich op alle mogelijke manieren trachtten af te zetten tegen het communisme, sloeg de balans met andere woorden over van een sterke voorkeur voor etatisme naar een systeem van individuele vrijheid. Deze keuze was allicht vooral van tactische aard: het was een tegemoetkoming aan de middenklasse bij wie de SAP de vrees voor het socialisme wilde wegnemen.

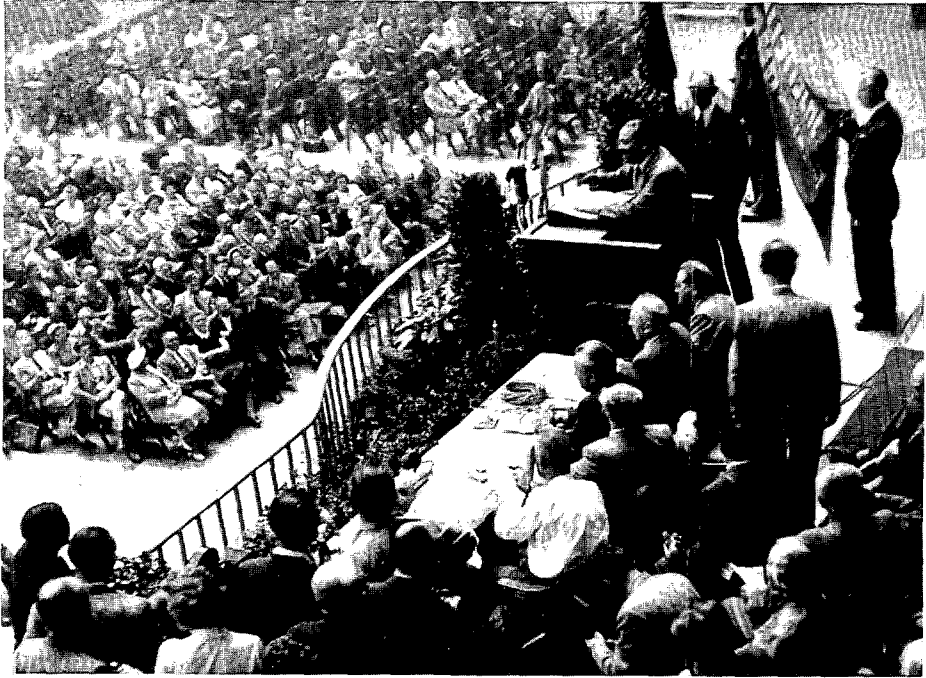
De Verklaring van Frankfurt als tijdsdocument: Marx zonder baard

Een analyse van de Verklaring van Frankfurt maakt duidelijk dat tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog en de periode waarin de West-Europese socialisten hun ideologie op papier zetten, de 'tijdgeest' veranderd was. Met de depressie van de jaren '30 en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen, was het kapitalisme in de jaren 1945 tot 1948 verregaand gediscrediteerd. De heropbouw van het door de oorlog verwoeste Europa vroeg om staatsinterventie en de USSR, die op dat ogenblik een zeer groot prestige genoot, gold daarbij niet zelden als een voorbeeld. De eis tot meer interventie van de staat werd in die jaren trouwens ook gedeeld door niet-socialistische partijen als de Britse Conservatieven of het Duitse CDU. Anders handelen zou politieke zelfmoord betekend hebben. Vanaf 1948-1949 zette zich een duidelijke restauratie van het kapitalisme en de kapitalistische waarden in. Dat had te maken met het uitbreken van de Koude Oorlog en de verregaande discreditering van het

sovjetmodel, maar zeker ook met de successen die het kapitalisme zelf begon te boeken in de vorm van een sterke economische groei, een hoge tewerkstellingsgraad, monetaire stabiliteit en een aanzienlijke stijging van de koopkracht. Deze evolutie zou zich volop doorzetten in de jaren '50. In dergelijke omstandigheden hadden referenties aan radicale interventies in de economie, zoals de nationalisatie van de productiemiddelen en verregaande planning, weinig zin⁽¹⁴⁾. Ze hielden bovendien het risico in dat ze een groot deel van de potentiële kiezers zouden afschrikken, een overweging die niet onbelangrijk was nu de socialistische partijen zich omvormden of hadden omgevormd tot electorale machines.

Electorale overwegingen zetten verschillende socialistische partijen, sommige reeds tijdens het interbellum, ertoe aan om hun identiteit van industrie-arbeiderspartij te verruimen. Wie in een democratisch stelsel met algemeen stemrecht de macht wilde veroveren of behouden, moest niet enkel de arbeidersklasse aanspreken maar ook een deel van de middenklasse. Een dergelijke identiteitsverruiming was dan ook een van de prioriteiten die de Scandinavische partijen - met succes overigens - bevestigd wilden zien in Frankfurt. De preambule stelde dat het socialisme oorspronkelijk een beweging van loonarbeiders was, maar dat sindsdien "*more and more citizens - professional and clerical workers, farmers and fishermen, craftsmen and retailers, artists and scientists*" begrepen hadden dat hun toekomst in het socialisme lag. Het socialisme richtte zich, afgaande op de Verklaring van Frankfurt, de ene keer tot "*all working men*" (IV, 10), dan weer tot alle mensen die de "*exploitation of man by man*" - een formulering ontleend aan het marxisme - afgeschaft wilden zien (Preamb. 2). Ook de Nederlandse vertegenwoordigers, Vorrink en Ruygers, wilden nieuwe potentiële kiezers aantrekken, met name katholieken, humanisten en protestanten. Dat kon maar als uitgesproken marxistische elementen verdwenen. Vorrinks pleidooi op de Conferentie van Wenen om het marxisme af te werpen paste in dat denkbeeld. Zijn collega van der Goes van Naters wees erop dat twee wereldoorlogen het socialisme scheidden van Marx. Morgan Phillips hield in Kopenhagen een gelijksoortig pleidooi door er uitvoerig op te wijzen dat het Britse socialisme andere inspiratiebronnen had dan het marxisme⁽¹⁵⁾.

Het wezenlijke doel van het socialisme lag voor onder meer de Nederlanders en de Britten niet in een bepaalde sociaal-economische structuur - dat was zelf maar een middel - maar in het realiseren van "*die freie Entfaltung der menschlichen Persönlichkeit innerhalb einer sinnvollen Gesellschaft*"⁽¹⁶⁾. Het socialisme diende 'geestelijk neutraal' te zijn. In een poging de verklaring in die zin te beïnvloeden, schreef Ruygers aan Braunthal: "*Innerhalb der grossen sozialistischen Familie, die über die ganze Welt verbreitet ist, kann keine Einstimmigkeit herrschen über die tiefsten Grundlagen des Sozialismus und über seinen Zusammenhang mit den unterschiedenen Lebensauffassungen*"⁽¹⁷⁾. Zijn poging was succesvol: in paragraaf 11 van de preambule luidt het dat het socialisme geen rigide uniformiteit nodig had⁽¹⁸⁾. Het religieus geïnspireerde discours van Ruygers bleek ook uit zijn voorstel niet enkel gerechtigheid als hoofddoelstelling van het socialisme naar voren te schuiven, maar ook 'naasteliefde en barmhartigheid'. Vorrink pleitte voor een socialisme dat een

*Internationaal Socialistisch Congres te Frankfurt, 1951
(Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam)*

'geestelijk' fundament had, waardoor het zich onderscheidde van het communisme. Het communisme stelde volgens hem immers niet de filosofisch-religieuze vragen die eigen waren aan de Europese cultuur. Een dergelijke identiteit was strategisch van groot belang: ze opende immers de mogelijkheid om in coalitieregeringen te stappen met confessionele partijen zoals in Nederland op dat ogenblik het geval was. De verruiming viel dus grotendeels samen met een moment waarop meerdere socialistische partijen hun proces van nationale identificatie min of meer voltooid hadden. Nationale symbolen gingen klassensymbolen steeds meer aanvullen. In de jaren '50 zou deze evolutie zich doorzetten. Van 'verruimde arbeiderspartijen' werden de socialistische partijen dan 'volkspartijen' die zich naar de hele bevolking richtten⁽¹⁹⁾.

De tekstfragmenten die tot dusver werden aangehaald, illustreren dat de nadruk in Frankfurt overwegend op de reformistische pijler van de socialistische traditie lag, waarbij socialistische elementen in een kapitalistische context werden geïntroduceerd. Dat gebeurde vooral onder invloed van de Britse Labourpartij en de Scandinavische partijen, typisch 'laboristische' partijen met nauwe banden met de vakbonden in hun land. Tegelijkertijd echter werd de andere pijler, de marxistische theorie die het socialisme als einddoel vooropstelde, (nog) niet formeel opgegeven. Zelfs de zeer pragmatische SAP bleek daartoe niet bereid. Het idee dat "*socialism aims to liberate the peoples from dependence on a minority which owns or controls the means of production. It aims to put economic power in the hands of the people as a whole*" (Preamb. 3) is gelicht uit het SAP-partijprogramma van 1944, en is door de Zweden zelf in de Verklaring van Frankfurt ingebracht.

Het waren vooral de Italiaanse en Franse socialisten (Frankrijk en Italië waren de enige twee landen in West-Europa waar de communistische partijen groter waren dan de socialistische), de Griekse en tot op zekere hoogte ook de overigens zeer verdeelde Belgische socialisten die bleven aandringen op referenties aan het marxisme. De Franse SFIO, in de praktijk wellicht een van de meest pragmatische partijen, zeker tijdens de jaren '50, bleef consequent een radicaal antikapitalistisch discours hanteren⁽²⁰⁾. Het in stand houden van een radicale marxistische voorgevel werd nodig geacht uit politiek opportunisme: als de partij haar aanhang die ze in de jaren '30 aan de communisten verloren had, wilde terugwinnen, dan kon dat alleen maar door de communisten langs links voorbij te steken⁽²¹⁾. Het is waarschijnlijk vanuit die gedachte dat het Franse partijbestuur in de loop van 1951 verschillende keren zijn ontevredenheid had duidelijk gemaakt over de inhoud van de verschillende ontwerpversies⁽²²⁾. Zo meldde de 'Sozialdemokratischer Pressedienst' in februari 1951 via haar correspondent in Parijs: "*Das von einem Sonderausschuss ausgearbeitete Manifest, dessen Veröffentlichung im Juni anlässlich einer weiteren Comisco-Konferenz in Deutschland erfolgen soll, befriedigt keineswegs die französischen Sozialisten, die übrigens entschlossen sind, es entschieden zu bekämpfen*"⁽²³⁾.

Ook enkele Belgische socialisten hadden kritiek op het al te reformistische karakter van de ontwerp teksten, al beperkte hun grondige interne verdeeldheid hun mogelijkheden om echt invloed uit te oefenen op de eindversie. Net voor het Congres van Frankfurt, na ruim een jaar van intense discussies, zette de Belgische socialist Anseele

nog een laatste aanval in met de uitspraak dat het ontwerp "een uiting van intellectuele armoede" was⁽²⁴⁾. Ook hem was het opgeven van het marxisme en de klassenstrijd in het verkeerde keelgat geschoten. Het was absurd, zo vond Anseele, om "Karl Marx' baard af te snijden en hem een flesje Koka-Kola in de handen te duwen". Denis Healey reageerde scherp op Anseeles laattijdige kritiek. Het feit dat Marx in 1850 een baard droeg, was nog geen reden voor de huidige socialisten om er ook nu nog een te dragen, repliceerde Healey. Anseeles partijgenoot, De Groote, trachtte nadien met een komische noot de plooiën wat glad te strijken: Anseele was ongehuwd, en dat verklaarde volgens De Groote waarom hij de kunst van het compromis niet goed begreep.

Tijdens de Conferentie van Frankfurt onderging de ontwerp tekst geen al te grondige wijzigingen meer. Hier en daar werden nog een aantal referenties aan het marxisme toegevoegd: de klassenstrijd werd tot onvrede van de Scandinaven uitdrukkelijk vermeld en de messianistische verwachting van een socialistische maatschappij als einddoel werd explicieter benadrukt⁽²⁵⁾. Het belangrijkste symbool dat in Frankfurt in ere werd hersteld, was de Internationale zelf. Daarmee zagen de BSP en de SFIO hun jarenlange lobbywerk eindelijk bekroond.

De Verklaring van Frankfurt was in zeer grote mate een voorafspiegeling van de reformistische golf die enkele jaren later het socialisme helemaal zou overspoelen. In 1959, na een aantal rampzalige verkiezingsnederlagen, zou die golf een belangrijk hoogtepunt kennen toen de SPD haar Bad Godesberg-programma goedkeurde en daarin de ideeën van de vaak verguisde Bernstein verhief tot nieuwe orthodoxie. De toenadering van het socialisme tot religie bijvoorbeeld, die bevestigd werd in Bad Godesberg⁽²⁶⁾, werd in Frankfurt in de tekst opgenomen, al hielden onder meer Fransen en Belgen nog vast aan een uitgesproken antiklerikale opstelling. In Frankfurt werd ook verwezen naar het socialisme als een waardensysteem ("the spiritual development of men", III, 7) als reactie op het a-ethische, materialistische marxisme, een idee dat zich tegen eind jaren '50 definitief zou doorzetten. Het reformisme van eind jaren '50 en begin jaren '60 liet ook definitief het idee los dat het socialisme een einddoel was dat er zou komen na een reeks hervormingen, en vooral dan via nationalisaties en het staatsbezit van de productiemiddelen. Het afschaffen van het privé-bezit van de productiemiddelen werd niet langer gezien als de absolute voorwaarde voor geluk, welzijn en gelijkheid. In Frankfurt was dat idee nog bij een aantal socialistische partijen overeind gebleven. Het was bijgevolg ook in de tekst terug te vinden, zij het dan met een louter retorische functie. Het begrip 'arbeiderspartij' werd in Frankfurt aanzienlijk verruimd, maar de term 'volkspartij' werd nog niet gebruikt in de tekst. In de Verklaring van Frankfurt waren er ook een aantal verwijzingen naar de uitbouw van de verzorgingsstaat op basis van universaliteit en dus voor het hele volk in plaats van voor één klasse, maar de tekst bleef daar heel vaag over. Het idee dat socialisten zich primair moesten bezighouden met de gelijke verdeling van de vruchten van economische groei, een van de basisideeën van het reformisme, stond uitdrukkelijk in de Verklaring van Frankfurt, maar het daarmee gepaard gaande optimistische geloof dat het kapitalisme automatisch tot voortdu-

rende groei zou leiden, in plaats van tot een crisis van de maatschappij, bleek nauwelijks of niet uit de tekst⁽²⁷⁾. Men zoekt in de Verklaring van Frankfurt tevergeefs naar een formulering zoals Anthony Crosland die drie jaar later zou neerschrijven in zijn *Future of Socialism*: "So long as we maintain a substantial private sector; therefore, socialists must logically applaud the accumulation of private profit"⁽²⁸⁾. Het kapitalisme was weliswaar aanvaard als het meest rationele economische systeem, en daarin verschilden de sociaal-democraten nauwelijks van 'liberale' auteurs als Schumpeter (1954) en Galbraith (1958)⁽²⁹⁾, maar het werd in Frankfurt nog niet met zoveel woorden gezegd. Maar dat was nog slechts een kwestie van tijd.

Juni 1951: de oprichting van de Sociaal-democratische Internationale

De ideologie die in 1951 'vastgelegd' werd, was een duidelijke weerspiegeling van de tijdgeest en van de evolutie die zich zowel op internationaal vlak als in de verschillende nationale staten had doorgezet, evenals van de partijpolitieke en electorale machtsverhoudingen in die landen. Tegelijk was ze ook een weerspiegeling van de machtsverhoudingen in de transnationale instelling van sociaal-democratische partijen, met bijzonder zwakke marxistisch geïnspireerde partijen in Zuid-Europa (Griekenland, Spanje, Portugal, Frankrijk en Italië) en een sterk overwicht van de meer pragmatische Britse en Scandinavische partijen. Net zoals de meer pragmatische vleugel erin zou slagen haar stempel te drukken op het buitenlands beleid van de Internationale, slaagde ze er ook in haar stempel op de ideologische discussie te drukken. In die discussie kon de top van de BLP bovendien rekenen op de steun en de voortrekkersrol van de SAP, die zich vanwege haar zeer afwijkende neutrale opstelling in de discussie over buitenlands beleid afzijdig had moeten houden. In de ideologische discussie daarentegen wenste de SAP zich veel actiever te profileren. De partij, zich bewust van het prestige dat het Zweedse socialisme op internationaal vlak genoot, zag deze discussie als een kans om het continentaal-socialistisch dogmatisme, waar de Zweden een afkeer van hadden, te moderniseren. Volgens de Zweedse historicus Misgeld was Björk dan ook de drijvende kracht in de commissie die de *Aims and Tasks* voorbereidde⁽³⁰⁾. De dominantie van deze reformistische partijen in de voorbereidende commissie - en met name van Healey en Björk, de Britsdenkende Oostenrijker Oscar Pollak en de weinig dogmatische Grumbach die Mollet in deze commissie was opgevolgd - was zo groot dat het voorstel van Alsing Andersen (SD) om de nieuwe organisatie niet de Socialistische Internationale, maar de Sociaal-democratische Internationale te noemen, allicht beter had aangesloten bij de realiteit. De standpunten die enkele continentale partijen verdedigden, de Fransen op kop, waren immers toen al "*voorbijgestreefde dogma's uit een ander tijdperk*"...

- (1) Socialistische Internationale samen in Parijs. In: *De Standaard*, 09.11.1999.
- (2) *XXI Congress of the Socialist International*, Parijs, 8-10 november 1999, 5 p.
- (3) Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Socialistische Internationale 302. Brief van Carthy aan Kristiansson, 18 november 1958.
- (4) D. HEALEY, *Time of My Life*, Londen: Joseph London, 1989, p. 73.
- (5) D. HEALEY, The International Socialist Conference 1946-1950. In: *International Affairs* 26 (1950), p. 366.
- (6) "Socialists strive to build a new society in freedom and by democratic means. Without freedom there can be no Socialism. Socialism can be achieved only through democracy. Democracy can be fully realised only through Socialism." (I, 1-2).
- (7) 'Stalinisme' werd consequent vervangen door 'communisme' en expliciete verwijzingen naar de USSR - haar 'misbruik' van het vetorecht in de VN, haar rol in Korea, Stalins dictatoriale optreden in de volksdemocratieën - werden geschrapt.
- (8) In zijn oorspronkelijke versie had deze paragraaf een veel minder positieve openingszin: "For most of the last hundred years capitalism has been the main enemy of the brotherhood of men. By putting the rights of property before the rights of man, capitalism enslaves humanity to economic forces. Fear and greed become the motives of social action. Capitalism divides class against class, nation against nation and race against race. It condemns millions to unemployment, economic exploitation and political oppression. World crises, imperialism and war are the inevitable consequences. In the last thirty years capitalism in many countries has degenerated into fascism. The cost of capitalism is too high in this atomic age." IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 385. *Minutes of the meeting of the Drafting Commission on the Basis of Democratic Socialism, Paris 18-19 October 1950*. In de eindversie, na een amendement van de Zweed Kaj Björk, werd het kapitalisme dus niet langer "de voornaamste vijand" van de mensheid genoemd. Het kapitalisme maakte conflicten tussen naties weliswaar ernstiger, maar was in de slottekst niet meer de enige verantwoordelijke factor voor dergelijke conflicten. De stelling dat het kapitalisme "onvermijdelijk" moest leiden tot crisissen, imperialismen en oorlog was verdwenen. De suggestie, tenslotte, dat het kapitalisme bijna automatisch degenererde tot een fascistisch systeem, werd afgezwakt tot het idee dat "kapitalistische groepen" "barbarij" stimuleerden. Het belangrijkste verschil tussen beide paragrafen ligt niet alleen in het woordgebruik, maar ook in het gebruik van de tijden. In de oorspronkelijke versie worden door het voortdurende gebruik van de tegenwoordige tijd absolute uitspraken gedaan die, zo wordt gesuggereerd, hun geldigheid nog steeds behielden en waarvan verwacht kon worden dat ze die geldigheid ook in de toekomst nog zouden behouden. Uitbuiting, slavernij en politieke onderdrukking waren inherent aan "het" kapitalisme. De verleden tijden in de uiteindelijke versie, een inbreng van de Zweden, situeerden de uitspraken in de (voorbij) tijd en verloren daardoor hun absolute karakter.
- (9) SAP: *The Basis of Democratic Socialism*, 15/4/1950. Circ. No.73/50, IISG, Amsterdam, SI 50.
- (10) IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 385. *Notes on the draft of the Declaration of the Principles of democratic Socialism. Submitted by the Greek Socialist Party ELD*. Athene, 20 januari 1951.
- (11) Het befaamde Saltsjöbaden-akkoord van 1938 tussen de vakbonden en de werkgeversorganisaties was daarvan een symbolisch hoogtepunt. Dat akkoord introduceerde een permanent systeem van overleg tussen werkgevers, werknemers en de overheid om zo de arbeidsmarkt te regulariseren. Het is duidelijk dat een dergelijke structuur veraf stond van de klassenstrijd die de marxistische theorie propageerde. De klemtoon lag op het introduceren van hervormingen (de invoering van de achturedag in de jaren '20, het instellen van betaalde vakanties, het introduceren van huisvestingsprogramma's voor grote gezinnen in de jaren '30 ...), die gedragen werden door economische groei en een politiek van volledige tewerkstelling.
- (12) In het SAP verkiezingsprogramma van 1932 was er bijvoorbeeld geen enkele verwijzing naar de socialisering van de productiemiddelen. Zie M. B. HAMILTON, *Democratic Socialism in Britain and in Sweden*, Londen: Macmillan, 1989.
- (13) De BLP nationaliseerde onder meer de 'Bank of England', de mijnbouw, de spoorwegen, gas, elektriciteit, de luchtvaart, de ijzer- en staalindustrie. Vanaf 1948 verschoof de aandacht van de Britse regering naar het consolideren van de genationaliseerde sectoren.
- (14) G. FOOTE, *The Labour Party's Political Thought: A History*, Londen: Croom Helm, 1985, 191p.; G. ESPING-ANDERSEN, *Politics against markets. The social-democratic road to power*, Princeton: Princeton University Press, 1988, 216 p.
- (15) Phillips vermeldde Stuart Mill, de Fabians van Sidney Webb en Shaw, en de sociale hervormers van de Anglicaanse Kerk. Hij voegde eraan toe: "Marx's economics as well as his politics was challenged and finally renounced by the founders and teachers of the BLP". IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 54. Circ.

- 155/50, 14/8/50. *Report of the ISC at Copenhagen 1-3/6/1950*, 57. Over de ideologische verschillen tussen marxisme en het Britse socialisme, zie ook G. FOOTE, *The Labour Party's Political Thought*, pp. 17, 20-24.
- (16) IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 237. *International Socialist Conference. Vienna, June 1948. Minutes*.
- (17) IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 385. Brief van Ruygers aan Braunthal, 3 november 1950.
- (18) "*Whether Socialists build their faith on Marxist or other methods of analysing society, whether they are inspired by religious or humanitarian principles, they all strive for the same goal - a system of social justice, better living, freedom and world peace*" (Preamb, 11).
- (19) Merk op dat het Zweedse document *The Basis of Democratic Socialism* wél reeds sprak van een "party of the people" en klassenstrijd zag als de "*struggle of all the poorer sections of the community for a better existence*". IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 50, SAP. *The Basis of Democratic Socialism*, 15/4/1950. Circ. No.73/50.
- (20) Toen enkelingen als Léon Blum en, later, in de jaren '50, Jules Moch en André Philip de ideologische principes nauwer wilden doen aansluiten bij de reformistische praktijk van de partij, werden deze pogingen in de kiem gesmoord door partijleider Guy Mollet.
- (21) Mollets marxisme bleek echter vooral van pragmatische aard. Toen de Koude Oorlog zich doorzette, liet hij zijn radicalisme vallen en schoof hij op naar het centrum rond een anti-communistisch programma.
- (22) IISG Amsterdam, Socialistische Internationale 385. Brief van Pontillon aan Braunthal, 26 januari 1951, waarin gemeld werd dat de SFIO een uitgebreid tegenvoorstel zou indienen als reactie op het ontwerp.
- (23) IISG Amsterdam, Socialistische Internationale 385. *Sozialdemokratischer Pressedienst SPD*, 13 februari 1951. Geciteerd in een brief van Björk aan Braunthal, 19 februari 1951.
- (24) IISG, Amsterdam, Socialistische Internationale 51. *Report of the Meeting of the Committee of the International Socialist Conference at Frankfurt-on-Main, 28-29 June 1951. Circular No.87/51*, 8 augustus 1951.
- (25) Er werd gesproken over "*the evils of capitalism*". Eenmaal werd verwezen naar "*the critical spirit of Marxism*", en eenmaal werd voorzichtig verwezen naar de afschaffing van het kapitalisme als doel van het socialisme, opnieuw een toevoeging van het laatste ogenblik: "*Socialism seeks to replace capitalism by a system in which the public interest takes precedence over the interest of private profit.*"
- (26) Vanaf 1954 verwees de SPD vaker naar haar zogenaamd christelijke wortels dan naar haar marxistische oorsprong.
- (27) Dit idee is sterk aanwezig in de 'summa' van het naoorlogse reformisme, A. CROSLANDS, *The Future of Socialism*.
- (28) A. CROSLAND, *The Future of Socialism*, Londen: Cape, 1956.
- (29) J. SCHUMPETER, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Parijs: Payot, 1954; J. GALBRAITH, *The Affluent Society*, Boston (Mass.): Houghton-Mifflin, 1958.
- (30) K. MISGELD, *Sozialdemokratie und Aussenpolitik in Schweden: sozialistische internationale, Europapolitik und die Deutschlandfrage 1945-1955*, Frankfurt: Campus Frankfurt, 1984, 198 p.